

Oriental Journal of Philology**ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY**

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>**THE HISTORICAL EVOLUTION OF THE ARABIC LANGUAGE, DIALECT DYNAMICS, AND CULTURAL EXPRESSION IN GENERAL****Lutfulla K. Jamalov***“Yangi Asr” Unversity**Department of Classical Oriental Philology**Arabic language teacher*Lamolovlk942@gmail.com*Tashkent, Uzbekistan***ABOUT ARTICLE**

Key words: Arabic language, Sami languages, diglossia, Classical Arabic, Modern Standard Arabic, Arabic dialects, Islamic culture, language and religion, Arabic script, calligraphy, Coptic language, linguistic influence, cultural heritage.

Received: 08.05.26**Accepted:** 09.05.26**Published:** 10.05.26

Abstract: This article examines the historical formation, dissemination, and sociocultural significance of the Arabic language today. It analyzes the regional status of Arabic in the 7th century, its spread across vast territories as a result of the Islamic conquests, and the gradual suppression of local languages. It explains in detail the place of Arabic within the Semitic language family, the phenomenon of diglossia between classical and modern literary Arabic, and the spoken dialects. It also presents information on the lexical and cultural influence of Arabic on other languages, the geographical classification of dialects, individual branches such as Maltese, and the historical development of Coptic. The work also highlights the styles of Arabic script and calligraphy (Kufic, Naskh, Thuls, Nasta'liq, Riq'a', and Diwani), which underpin the centrality of Arabic in religious, scientific, and cultural heritage.

ARAB TILINING TARIXIY EVOLYUTSIYASI, LAHJALAR DINAMIKASI VA MADANIY IFODA UMUMIYLIGI**Lutfulla K. Jamalov***“Yangi Asr” universiteti**“Mumtoz Sharq filologiyasi” kafedrası**Arab tili o‘qituvchisi*Lamolovlk942@gmail.com*Toshkent, O‘zbekiston*

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlar: Arab tili, somiy tillar, diglossiya, klassik arab tili, zamonaviy standart arab tili, arab lahjalari, islom madaniyati, til va din, arab yozuvi, xattotlik, qibtiy tili, til taʼsiri, madaniy meros.

Annotatsiya: Mazkur maqola arab tilining tarixiy shakllanishi, tarqalishi va bugungi kundagi ijtimoiy-madaniy ahamiyatini yoritishga bagʻishlangan. Unda arab tilining VII asrgacha boʻlgan mintaqaviy holati, islom fathlari natijasida keng hududlarga yoyilishi va mahalliy tillarni bosqichma-bosqich siqib chiqarish jarayoni tahlil qilinadi. Arab tilining somiy tillar oilasidagi oʻrni, klassik va zamonaviy adabiy arab tili hamda soʻzlashuv lahjalari oʻrtasidagi diglossiya hodisasi batafsil tushuntiriladi. Shuningdek, arab tilining boshqa tillarga koʻrsatgan leksik va madaniy taʼsiri, lahjalarning geografik tasnifi, Malta tili kabi alohida tarmoqlar va qibtiy tilining tarixiy rivoji haqida maʼlumot beriladi. Ishda arab yozuvi va xattotlik uslublari (kufiy, nasx, suls, nastaʼliq, riqʼa, devoniy) ham yoritilib, arab tilining diniy, ilmiy va madaniy merosdagi markaziy oʻrni asoslab beriladi.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ АРАБКОГО ЯЗЫКА, ДИНАМИКА ДИАЛЕКТОВ И ОБЩНОСТЬ КУЛЬТУРНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ

Лутфулла К. Жамалов

Университет “Yangi Asr”

Предподаватель кафедры “Восточная филология”

Lamolovlk942@gmail.com

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: арабский язык, саамские языки, диглоссия, классический арабский язык, современный стандартный арабский язык, арабские диалекты, исламская культура, язык и религия, арабская письменность, каллиграфия, коптский язык, языковое влияние, культурное наследие.

Аннотация: Данная статья посвящена историческому формированию, распространению и социокультурному значению арабского языка в наши дни. В ней анализируется региональный статус арабского языка в VII веке, его распространение на обширных территориях в результате исламских завоеваний и процесс постепенного подавления местных языков. Подробно объясняется место арабского языка в семитской языковой семье, феномен диглоссии между классическим и современным литературным арабским языком и разговорными диалектами. Кроме того, представлена информация о лексическом и культурном влиянии арабского языка на другие языки,

географической классификации диалектов, отдельных ветвях, таких как мальтийский, и историческом развитии коптского языка. В работе также освещаются стили арабского письма и каллиграфии (куфический, насх, сулс, насталик, рика, дивани), обосновывающие центральное место арабского языка в религиозном, научном и культурном наследии.

Kirish. Arab tili VII asr boshlarida Arabiston yarimorolida cheklangan kichik til bo'lgan. Shu davrda Furot daryosining g'arbida keng tarqalgan til – oromiyning bir lahjasi bo'lgan suryoniy tili, shimolda esa yunon va lotin tillari Vizantiya hukmron sinfi tomonidan ishlatilgan. Faqat 630 yilda Vizantiya imperatori Herakliy lotin tilini rasmiy til sifatida yunon tili bilan almashtirgan. Furotning sharqida esa hozirgi Iroq hududida oromiy, suryoniy yoki ossuriya lahjalarida keng tarqalgan edi, hukmdorlar orasida esa fors tili va ba'zi yunon tili ishlatilgan. Shu bilan birga, arab istilochilari tezda o'z tilini tarqatib, mahalliy tillarni almashtirdi. Arab tili nafaqat mintaqaviy aloqaning vositasi, balki bugungi kunda arab dunyosida birlik va o'zlikni shakllantirishda muhim omil sifatida rol o'ynaydi. Diniy meros bilan birga til, tarixan Islom madaniyatini rivojlantirish jarayonida markaziy ahamiyatga ega bo'lgan. Arab tilining ifoda uslubi va ma'nosi, bir vaqtning o'zida, arab xususiyatining ajralmas qismi bo'lib kelgan.

Edward V.Badolato 1980 yilda yozgan «Learning to Think like an Arab Muslim» esseysida arablar arab tiliga katta e'tibor berishini va uning psixologik ta'sirining kuchli ekanligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, arab nutqchilari tinglovchilar oldida tez-tez ta'kid va ustunlikka moyil bo'lib, so'zlashuvda ta'sir kuchi bilan ajralib turadi. Shuningdek, Arab tili asosan Afro-Osiya somiy tillar oilasiga mansub bo'lib, markaziy somiy guruhga kiradi va yahudiya va oromiy tillari bilan yaqin aloqada bo'lgan. Klassik arab tili Qur'on tilining va ilmiy, madaniy merosning vositasi sifatida saqlanib qolgan.

Bugungi kunda arab tili 27 ta sub-lahjalarga ega bo'lgan makrotil sifatida tasniflanadi va u Shimoliy Afrika va Yaqin Sharqning ko'plab lahjalari orqali keng tarqalgan. Arab dunyosida adabiy va zamonaviy standart arab tili doimiy ravishda o'rganiladi, bu esa arab tilidagi diglossiya fenomenini, ya'ni rasmiy va lahja tillarining bir vaqtda ishlatilishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, arab tili boshqa tillarga, xususan, fors, urdu, turk, hind, malay va hatto Yevropa tillariga so'z boyligi va madaniy meros orqali sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Arab tili va uning turli lahjalari, shuningdek, Islom dunyosi madaniyati va diniy amaliyotlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u nafaqat arablar, balki musulmonlar va boshqa diniy guruhlar orasida ham til va madaniyatning markaziy vositasi hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Arab tilining tarixiy evolyutsiyasi lahjalarning shakllanishi va ularning madaniy ifodadagi oʻrni koʻplab tilshunoslar tomonidan oʻrganilgan. Arab tilining rivojlanish jarayonini oʻrganishda birinchi navbatda klassik tilshunoslarning ishlari muhim hisoblanadi. Masalan, Ibn Xaldun oʻzining mashhur “Muqaddima” asarida til va jamiyat oʻrtasidagi bogʻliqlikni tahlil qilib, arab tilining turli hududlarda oʻzgarib borishini ijtimoiy omillar bilan izohlaydi. (Khaldun, 2004, p.11)

Zamonaviy arab tilshunosligida esa arab tilining tarixiy taraqqiyoti va dialektologiyasi chuqur oʻrganilgan. Masalan Кейс Бепстеег tomonidan yozilgan “Arab tili” (The Arabic language) asarida arab tilining semit tillardan shakllanishi, klassik arab tili hamda zamonaviy lahjalari oʻrtasidagi bogʻliqlik ilmiy asosda tahlil qilinadi (Kees, 2014, p.220).

Shuningdek, Joshua Blau arab tilining tarixiy gramatikasi va lahjalari boʻyicha muhim tadqiqotlar olib borgan. uning ishlarida arab tilining fonetik va morfologik oʻzgarishlari tarixiy manbalar arosida koʻrib chiqilgan. (Blau,1966, p.105)

Arab dialektologiyasiga oid tadqiqotlarda Klayv Xoulsning ishlari ham muhim oʻrin tutadi. U arab dunyosidagi turli lahjalar – Misr, Shom, Magʻrib va Fors koʻrfazi hududidagi lahzalar oʻrtasidagi farqlarni va ularning ijtimoiy madaniy funksiyasini oʻrgangan.

Bundan tashqari arab tilining madaniy ifoda vositasi sifatidagi oʻrni koʻplab tadqiqotlarda koʻrib chiqilgan. Ayniqsa, Jonatan Ouensning “Arab tili sotsiolingvistikasi” (The Sociolinguistics of Arabic) kabi asarlarda arab tilining turli lahjalari madaniyat, adabiyot va kundalik muloqotdagi oʻrni tahlil qilinadi.

Umuman olganda mavjud ilmiy adabiyotlar arab tilining tarixiy rivojlanishi dialektlarning shakllanishi va ularning madaniy ifoda bilan bogʻliqligini oʻrganishda muhim nazariy asos yaratadi.

Mazkur mavzuni oʻrganishda bir nechta ilmiy metodlardan foydalanish mumkin. Birinchidan, tarixiy-lingvistik metod. Ushbu medod orqali arab tilining qadimgi davrdan zamonaviy davrgacha boʻlgan rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Ikkinchidan, qiyosiy-tahliliy metod yordamida arab tilining turli lahjalari oʻrtasidagi fonetik leksik va gramatik farqlar solishtiriladi. Uchinchidan, sotsiolingvistik metodni ham qoʻllash mumkin.

Arab tili qadimdan oʻziga xos rivojlanish yoʻli bilan ajralib turadi. Arab tili tarixi VI asrda Arabiston yarimorolida kichik hududiy til sifatida shakllanganidan boshlanadi. Dastlab, bu til faqat mahalliy qabilalar orasida muloqot vositasi sifatida ishlatilgan boʻlsa, keyinchalik u diniy va madaniy omil sifatida kengayib bordi.

Arab istilochilari va savdogarlar orqali bu til boshqa hududlarga tarqaldi, shuningdek, mahalliy tillar bilan oʻzaro taʼsirga kirishdi. Natijada, Arab tili oʻz tarkibida yangi soʻzlar va iboralarni qabul qilib, boy va murakkab lugʻatga ega boʻldi. Arab tilining ahamiyati nafaqat

kommunikatsiya vositasi bo'lishida, balki u Arab dunyosida siyosiy va madaniy birlikni saqlashda ham namoyon bo'ladi. Bugungi kunda Arab tili nafaqat 22 ta davlatda rasmiy til sifatida ishlatiladi, balki butun dunyoda millionlab odamlar tomonidan o'qitiladi va o'rganiladi. Shu bilan birga, til Islom dinining muqaddas matnlari, xususan Qur'on, hadislar va diniy adabiyotlar orqali tarqalishi natijasida din bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Arab tili diniy marosimlarda, ilmiy va madaniy muloqotlarda vositachi sifatida xizmat qiladi, shuningdek, o'ziga xos adabiy an'analarni shakllantiradi.

Tilning rivojlanishi va tarqalishida savdo-sotiq, siyosiy kengayish, madaniy almashinuv va bilim markazlarining roli katta bo'lgan. Masalan, Abbosiylar davrida Bag'dod va boshqa yirik shaharlar ilm-fan markazlariga aylangan, bu esa Arab tilining ilmiy terminologiyasini rivojlantirishga yordam bergan. Shu tariqa, Arab tili nafaqat kundalik muloqot tili, balki ilmiy, adabiy va diniy tilda ham mustahkam o'rin egallagan. (Jonath Owens, 2006, p. 200)

Arab tili shuningdek hududiy farqlarga ega bo'lib, dialektlar va shevalar shaklida ifodalanadi. Bu farqlar tilning mahalliy madaniyat va an'analarni saqlashga yordam beradi, shuningdek, global miqyosda Arab tilini o'rganayotganlar uchun qiziqarli va boy tajriba beradi. Umuman olganda, Arab tili tarixiy jarayonlar, siyosiy voqealar va madaniy rivojlanish orqali shakllangan, bugungi kunda esa u Arab dunyosining birligining, madaniy boyligining va ilmiy merosining muhim omilidir.

Natija. Til oilasi: Afroosiyoyiy – Somiy – G'arbiy somiy – Markaziy somiy – Arab Jazoir, Bahrayn, Komor orollari, Chad, Jibuti, Misr, Eritreya, Iroq, Isroil, Iordaniya, Quvayt, Livan, Liviya, Mavritaniya, Marokash, Ummon, Qatar, Saudiya Arabistoni, Somali, Sudan, Suriya, Tunis, Birlashgan Arab Amirliklari (BAA), Yaman, Falastin Milliy Ma'muriyati (FMM), G'arbiy Sahara (SADR) kabi davlatlarning rasmiy tili hisoblanadi.

Afrika Ittifoqi (AU), Arab Ligasi (OIC), Birlashgan Millatlar Tashkiloti kabi xalqaro tashkilotlarda asosiy xalqaro til sifatida qo'llaniladi.

Tartibga soluvchi tashkilotlar:

- Misr: Qohiradagi Arab tili akademiyasi
- Suriya: Damashq Arab akademiyasi (eng qadimiysi)
- Iroq: Iroq fanlar akademiyasi
- Sudan: Xartumdagi Arab tili akademiyasi
- Marokash: Rabotdagi Arab tili akademiyasi (eng faoli)
- Iordaniya: Iordaniya Arab akademiyasi
- Liviya: Jamahiriya Arab tili akademiyasi
- Tunis: Bayt al-Hikma fondi

- Isroil: Arab tili akademiyasi (arab bo‘lmagan davlatdagi birinchi akademiya)

Arab tili so‘zlashuvchilar soni bo‘yicha Somiy tillar oilasining eng yirik tirik a‘zovidir. Markaziy somiy tillar qatoriga kiruvchi arab tili ibroniy va oromiy tillariga yaqin bo‘lib, ildizlari umumiy Proto-Somiy ajdoddan kelib chiqqan. Shuningdek, ba‘zi yunoncha ta’sirlar ham mavjud.

«Arab tili» atamasi bir xil aniqlik bilan yo adabiy tilga (fuṣḥā), yoki odatda «so‘zlashuv arab tili» deb ataladigan ko‘plab mahalliy variantlarga tegishli bo‘lishi mumkin. Arablar adabiy tilni standart til deb bilishadi va boshqa barcha variantlarga oddiy lahjalar sifatida qarashadi. Adabiy arab tili Shimoliy Afrika va Yaqin Sharqdagi hozirgi OAV tiliga ham, Qur‘on tiliga ham ishora qiladi. (Bu yerda OAVga aksariyat televideniye va radio, hamda deyarli barcha yozma materiallar, shu jumladan barcha kitoblar, gazetalar, jurnallar, har qanday hujjatlar va kichik bolalar uchun o‘qish alifbolari kiradi.)

"So‘zlashuv" yoki "lahjaviy" arab tili Shimoliy Afrika va Yaqin Sharq bo‘ylab har kuni so‘zlashiladigan, klassik arab tilidan kelib chiqqan ko‘plab milliy yoki mintaqaviy variantlarga ishora qiladi, ular kundalik og‘zaki tilni tashkil qiladi. Ular ba‘zan bir-birini tushunib bo‘lmaydigan darajada farq qiladi. Bu lahjalar odatda yozilmaydi, garchi ularning ko‘pchiligi bo‘yicha ma‘lum miqdorda adabiyot (ayniqsa, pyesalar va she‘riyat) mavjud. Ular ko‘pincha norasmiy og‘zaki OAVda, masalan, seriallar va tok-shoularda turli darajada qo‘llaniladi. Adabiy yoki klassik arab tili barcha arab mamlakatlarining rasmiy tili bo‘lib, maktablarda barcha bosqichlarda o‘qitiladigan yagona arab tili shaklidir. (Abdupattaxov, 2024, p. 131) Arab tilining hozirgi zamondagi sotsiolingvistik holati diglossiya lingvistik fenomenining yorqin namunasidir – bu bir tilning ikkita alohida variantidan odatda turli ijtimoiy vaziyatlarda foydalanishdir. Arab tilida har qanday millatga mansub ma‘lumotli arablar ham o‘zlarining mahalliy lahjasida, ham maktabda o‘rgatilgan adabiy tilda (turlicha darajada) gaplasha oladilar. Bu diglossik holat kod almashinishni osonlashtiradi, bunda so‘zlovchi ikki til variantlari o‘rtasida, ba‘zan hatto bir jumlada ham, bexabar holda u yoqdan bu yoqqa o‘tadi. Agar turli millatlarga mansub yuqori ma‘lumotli arablar suhbatlashib, o‘z lahjalarini o‘zaro tushunish qiyin bo‘lsa (masalan, marokashlik livanlik bilan gaplashganda), ikkalasi ham muloqot uchun adabiy arab tiliga o‘ta olishlari kerak.

Boshqa tillar singari, adabiy arab tili ham rivojlanishda davom etmoqda va Klassik arab tili (ayniqsa islomdan oldingi davrdan Abbosiylar davrigacha, shu jumladan Qur‘on arabchasi) bilan bugungi kunda qo‘llaniladigan Hozirgi zamon standart arab tili o‘rtasidagi farqni ajratish mumkin. Klassik arab tili normativ hisoblanadi; zamonaviy mualliflar Klassik grammatikachilar (Siybavayh kabi) tomonidan belgilangan sintaktik va grammatik normalarga rioya qilishga, shuningdek, Klassik lug‘atlarda (Lison al-Arab kabi) aniqlangan lug‘at boyligidan foydalanishga harakat

qilishadi (turlicha muvaffaqiyat bilan). Biroq, zamonaviylik talablari ko‘plab yangi atamalarni qabul qilishga olib keldi, ular klassik muallifga sirli tuyulgan bo‘lar edi, xoh boshqa tillardan olingan bo‘lsin (masalan, film), xoh mavjud leksik resurslardan yasalgan bo‘lsin (masalan, hātif telefon chaqiruvchi).

Arab tilining boshqa tillarga ta‘siri. Arab tilining ta‘sir kuchi islom madaniyati yoki islom fiqhi tamoyillariga asoslangan boshqaruv ostida bo‘lgan mamlakatlarda ko‘proq seziladi. Arab tili barbar, kurd, fors, suaxili, urdu, hindiy (ayniqsa, og‘zaki varianti), bengal, turk, malay va indonez tillari kabi turli tillar uchun, shuningdek, ushbu tillarda so‘zlashiladigan mamlakatlardagi boshqa tillar uchun asosiy so‘z manbai hisoblanadi. Masalan, «kitob» ma‘nosini bildiruvchi arabcha so‘z /kita:b/ sanab o‘tilgan barcha tillarda qo‘llaniladi, faqat malay va indonez tillarida (bu yerda u aynan «diniy kitob» degan ma‘noni anglatadi).

Bundan tashqari, ispan va portugal tillarida juda ko‘p arabcha o‘zlashma so‘zlar mavjud. Maltiy va kinubi kabi boshqa tillar shunchaki lug‘at yoki grammatika qoidalarini o‘zlashtirish o‘rniga, arab tilidan kelib chiqqan. O‘zlashtirilgan atamalar diniy terminologiyadan (masalan, barbarcha tazallit «namoz» - salat), akademik atamalardan (masalan, uyg‘urcha mantiq «mantiq»), iqtisodiy buyumlardan (masalan, inglizcha «sugar» – shakar) to‘ldiruvchi so‘zlarga (masalan, ispancha fulano »falonchi») va kundalik bog‘lovchilargacha (masalan, urducha lekin «ammo») farq qiladi. Aksariyat barbar variantlari (kabyle kabi), suaxili tili bilan birga, ba‘zi raqamlarni arab tilidan o‘zlashtirgan. Butun dunyodagi musulmonlar tomonidan qo‘llaniladigan aksariyat diniy atamalar arab tilidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashmalardir, masalan, salat «namoz» va imam «namoz rahbari».

Arab dunyosi bilan bevosita aloqada bo‘lmagan tillarda arabcha o‘zlashma so‘zlar ko‘pincha arab tilidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘tish o‘rniga, boshqa tillar orqali vositachilik qiladi; masalan, urdu tilidagi ko‘pgina arabcha o‘zlashma so‘zlar fors tili orqali, xausa tilidagi ko‘plab eski arabcha o‘zlashma so‘zlar esa kanuri tilidan o‘zlashtirilgan.

Boshqa Yevropa tillari singari, ko‘plab inglizcha so‘zlar ham arab tilidan kelib chiqqan, ko‘pincha boshqa Yevropa tillari, xususan, ispan, portugal va italyan tillari orqali. Ular orasida keng qo‘llaniladigan «sugar» (sukkar), «cotton» (qutn) va «magazine» (maxozin) kabi so‘zlar bor. Arab tilidan kelib chiqqanligi yaqqolroq taniladigan inglizcha so‘zlar qatoriga «algebra», «alcohol», «alchemy», «alkali» va «zenith» kiradi. Kundalik foydalanishdagi ba‘zi so‘zlar, masalan, «intention» (niyat) va «information» (axborot), dastlab arab falsafiy atamalarining kalkalari (nusxa-tarjimalari) bo‘lgan.

So‘zlashuv arab tili – bu butun Arab dunyosi bo‘ylab xalq gapiradigan jonli tillar yoki lahjalarning umumiy nomi bo‘lib, ular yuqorida ta’kidlanganidek, adabiy tildan tubdan farq qiladi.

Asosiy lahjaviiy bo‘linish Shimoliy Afrika va Yaqin Sharq lahjalari o‘rtasida, shuningdek, o‘troq aholi lahjalari va ancha konservativ (aslicha saqlangan) badaviy lahjalari o‘rtasida kuzatiladi.

Ayrim lahjalarda so‘zlashuvchilar boshqa bir lahja egalari bilan muloqot qila olmaydilar. Xususan, Yaqin Sharq aholisi odatda bir-birlarini tushuna olsalar-da, Shimoliy afrikaliklarni tushinishda ko‘pincha qiyinchilikka duch kelishadi (lekin aksincha emas, chunki Yaqin Sharq, ayniqsa, Misr filmlari va ommaviy axborot vositalari Shimoliy Afrikada juda mashhur). Lahjalar o‘rtasidagi farqlanishga ta‘sir qiluvchi omillardan biri – shu hududlarda ilgari so‘zlashilgan qadimiy tillarning ta‘siridir. Bu tillar ko‘plab yangi so‘zlarni taqdim etgan, ba‘zan esa talaffuz yoki so‘z tartibiga ham ta‘sir qilgan. Biroq, ko‘plab lahjalar uchun ancha muhim omil (xuddi roman tillarida bo‘lgani kabi) turli xil klassik shakllarning saqlanib qolishi yoki ma‘nosining o‘zgarishidir. Masalan, iroqcha aku, levantcha fih va shimoliy afrikacha kayon so‘zlarining barchasi «bor» (mavjud) degan ma‘noni anglatadi va ularning hammasi klassik arabcha shakllardan (yakun, fihi, ka‘in) kelib chiqqan bo‘lsa-da, hozirda talaffuzi juda turlichadir.

Asosiy guruhlar:

– Misr arabchasi: Misrda qariyb 76 million kishi so‘zlashadi. Misr filmlari va ko‘rsatuvlarining ommaviyligi tufayli eng keng tushuniladigan variant hisoblanadi.

– Mag‘rib arabchasi: Jazoir, Marokash, Tunis, Malta va G‘arbiy Liviya lahjalari. Marokash va Jazoir lahjalarining har birida taxminan 20 milliondan ortiq kishi so‘zlashadi.

– Levant arabchasi: G‘arbiy Suriya, Livan, Falastin, G‘arbiy Iordaniya va Kipr maronit arabchasi, Iroq arabchasi (Xuziston arabchasi) – janubdagi ko‘proq arabiy xususiyatga ega «gilit» lahjalari va shimoliy shaharlardagi konservativ «qeltu» lahjalari o‘rtasida sezilarli farqlar mavjud.

– Sharqiy Arabiston arabchasi: Sharqiy Saudiya Arabistoni, G‘arbiy Iroq, Sharqiy Suriya, Iordaniya va Ummonning ayrim qismlari.

Boshqa variantlar:

– Hassoni: Mavritaniya va G‘arbiy Sahro.

– Sudan arabchasi: Chadgacha bo‘lgan lahjalar zanjiriga kiradi.

– Hijoz arabchasi: Saudiya Arabistonining g‘arbiy qirg‘oqlari, Shimoliy Saudiya, Sharqiy Iordaniya va G‘arbiy Iroq.

– Najd arabchasi: Markaziy Saudiya Arabistonining Najd mintaqasi.

– Yaman arabchasi: Yamandan Saudiya Arabistonining janubigacha.

– Andalus arabchasi: XVII asrgacha Pireney yarim orolida qo‘llanilgan.

– Sitsiliya arabchasi: XIV asrgacha Sitsiliya va Janubiy Italiyada qo‘llanilgan.

Qibtiy (kopt) tilining tarixi. Qibtiy tili – bu qadimgi Misr yozma tilining so‘nggi bosqichiga berilgan nomdir. Aslida, «qibtiy» atamasini tildan ko‘ra ko‘proq yozuv tizimiga (skriptga)

nisbatan qo‘llash to‘g‘riroq bo‘ladi. Garchi bu yozuv miloddan avvalgi II asrdayoq kirib kelgan bo‘lsa-da, odatda u milodiy birinchi asrdan hozirgi kungacha bo‘lgan Misr tili yozuviga nisbatan qo‘llaniladi.

Qadimgi misrliklar bundan 60 asr muqaddam o‘zlarining og‘zaki tillarini qayd etish uchun yozuv tizimini ixtiro qilganlar. Uning birinchi qo‘llanilishi taqvim bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘rinadi. Tizim dastlab har bir so‘zga alohida ramz berishdan boshlangan bo‘lib, bu ramzlar ieroglif deb atalgan. Albatta, bu usul boy so‘z boyligi tufayli cheksiz miqdordagi ramzlarni talab qilgani uchun inqirozga mahkum edi. (Abdupattakhov, 2021, p.379). Shu sababli, misrliklar ba‘zi ierogliflarni olib, ularga tovush qiymatini berdilar. Bu tovushlar birlashib, og‘zaki so‘zni hosil qilar edi. Bunday belgilarning tovush qiymati asosan o‘sha belgi dastlabki bosqichda ifodalagan so‘zning talaffuziga bog‘liq edi. Masalan, og‘izni ifodalovchi va «ro» deb talaffuz qilinadigan ieroglif yangi tizimda «r» tovushiga aylandi. Taxminan 130 ta ieroglif tovushli belgilar sifatida aniqlangan. Ularning ba‘zilari bitta tovushni, boshqalari ikki yoki uch tovushli birikmani ifodalagan.

So‘zning ma‘nosini boyitish yoki g‘oyani ifodalash uchun yana ko‘plab ierogliflar qo‘shilgan. Bular odatda »ideogrammalar» deb ataladi va ular yordamida aniqlangan ierogliflar soni 4000 tadan oshgan. Xalq orasida «ieroglif yozuvi» deb ataladigan bu skript ham go‘zal chizilgan, ham rang-barang bo‘yalgan edi. Undan Misr obidalaridagi bitiklarda, shuningdek, papirusdagi turli yozma matnlarda foydalanilgan.

Ieroglif yozuvi rivojlanishi bilan bir qatorda ikkinchi bir yozuv turi ham paydo bo‘ldi. Bu yozuv badiiy va ba‘zan murakkab bo‘lgan ierogliflarning soddalashtirilgan shakli edi. U dastlab ibodatxona qaydlarini yuritish uchun ruhoniylar tomonidan ixtiro qilingan, keyinchalik esa bilimli ruhoniylardan ta‘lim olgan davlat xizmatchilari uchun davlat ishlarini yozib borish vositasiga aylangan. Yozuvning ruhoniylar bilan bog‘liqligi sababli unga «iyeratik» (ruhoniylar yozuvi) nomi berilgan. Bu yozuvda ham o‘sha belgilar ishlatilgan, ammo soddaroq shaklda chizilgan. Ushbu yozuvda ierogliflardagi kabi ko‘p miqdorda ideogrammalar bo‘lgani haqida ma‘lumotlar yo‘q.

Davlat inqirozga yuz tutishi bilan bunday og‘ir yozuv usulini saqlab qolish imkonsiz bo‘lib qoldi. Shunday qilib, miloddan avvalgi V asrda ham yozish osonroq bo‘lgan, ham ilgari ishlatilgan ierogliflarning atigi o‘n foizini o‘z ichiga olgan yangi yozuv turi yaratildi. Bu yangi yozuv «demotik» (xalq yozuvi) deb atala boshlandi. Ierogliflar bilan solishtirganda belgilarning qiyshiq va nisbatan xunuk ko‘rinishi uning ixchamligi bilan qoplanar edi. Ko‘plab yozma yodgorliklar shu yozuvda saqlanib qolgan, biroq misrliklar uni ibodatxona devorlariga o‘yib yozishga jur‘at etmaganlar.

Arab xat turlari. Kufiy xati – toshga o‘yib yozishga mo‘ljallangan, salmoqli va mahobatli arab xatidir. U Qur‘onning bizgacha yetib kelgan eng qadimiy qo‘lyozmalarida uchraydi. Ushbu

qo'lyozmalarda harflar ustidagi parhez (diakritik) belgilari ba'zan qizil rangda chizilgan, suralar orasidagi oltin naqshlar esa og'ir qora xat bilan ajoyib mutanosiblik hosil qilgan. Saljuqiylar davrida yanada ravonroq bo'lgan nasx xati rivojlandi. Me'morchilik va bezak san'atida bu ikki uslub ko'pincha bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan holda (kontrast uchun) birgalikda ishlatilgan.

Nasx xati. «Ko'chirish» ma'nosini anglatuvchi nasx xati X asrda ishlab chiqilgan va XVI asrda Turkiyada yuksak san'at darajasiga yetkazilgan. O'shandan buyon u Qur'on yozish uchun umumqabul qilingan xat turiga aylandi. Nasx o'qishga qulay va aniq bo'lgani uchun matbaa va bosmaxona ishlari uchun asosiy uslub sifatida tanlab olingan. Bu mayda xat bo'lib, chiziqlari ingichka va harf shakllari yumaloqdir.

Suls xati. Suls o'rta asrlar Islom dunyosida qo'lyozma alifboning asosiy uslubi bo'lgan. Suls (arabcha: «uchdan bir») har bir harfning uchdan bir qismi qiyalikka ega bo'lish tamoyili asosida yoziladi. Bu yirik, nafis va ravon xat bo'lib, o'rta asrlarda masjidlar bezagida keng qo'llanilgan. U qadimgi Kufiy xatining ba'zi vazifalarini o'z zimmasiga olgan: sura sarlavhalari, diniy bitiklar, hukmdorlar unvonlari va epigrafik yozuvlarni bitishda ishlatilgan. Shuningdek, XIII asrdan boshlab Qur'onning ko'plab yirik nusxalari aynan shu xatda tayyorlangan.

Xulosa. Tadqiq etilgan ma'lumotlar asosida arab tili va uning tarixiy-lingvistik taraqqiyoti yuzasidan quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin: birinchidan, arab tili zamonaviy tilshunoslikda makrotil sifatida tasniflanib, u o'z ichiga 27 dan ortiq individual tillar va mintaqaviy lahjalarni birlashtiradi. Bu tizimda o'zaro tushunarsiz bo'lgan dialektlarning (masalan, Mag'rib va Levant lahjalari) mavjudligi tilning tarixiy evolyutsiya jarayonida turli substrat tillar (oromiy, kopt, barbar) ta'sirida o'ziga xos tarzda shakllanganini ko'rsatadi. ikkinchidan, arab dunyosidagi diglossiya (ikki tillilik) hodisasi tilning barqarorligini ta'minlovchi asosiy omildir. Klassik arab tili (fuṣḥā) va uning zamonaviy standart shakli (MSA) barcha arab davlatlari uchun umumiy adabiy, diniy va rasmiy muloqot vositasi bo'lib xizmat qilsa, so'lashuv lahjalari etnik va mintaqaviy o'zlikni ifodalovchi dinamik qatlam hisoblanadi. 2025-yil holatiga ko'ra, bu ikki shakl o'rtasidagi bog'liqlik OAV va ta'lim tizimi orqali yanada mustahkamlanib bormoqda. uchinchidan, arab yozuvi va xattotlik san'ati (kufiy, nasx, suls, nasta'liq va boshqalar) nafaqat estetik qiymatga, balki muhim sotsiokultural funksiyaga ham ega. Har bir xat turi muayyan tarixiy davr va geografik hududning (Misr, Iroq, Eron, Turkiya) siyosiy-madaniy ehtiyojlariga mos ravishda rivojlangan. Ayniqsa, nasta'liq va ta'liq kabi uslublarning shakllanishi arab yozuvining fors va turkiy tillar tabiati bilan uyg'unlashuviga xizmat qilgan. to'rtinchidan, arab tilining boshqa tillarga ta'siri global miqyosga ega. U uzoq asrlar davomida ilm-fan, falsafa va din tili sifatida Markaziy Osiyodan tortib Pireney yarim oroligacha bo'lgan hududlarda terminologik bazani shakllantirgan. Ingliz, ispan va o'zbek tillaridagi arabcha o'zlashmalar bu tilning madaniyatlararo ko'prik vazifasini bajarganini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdupattakhov, J.M. (2021) Arabic language. Part One. Arab tili.1-qism. – Tashkent: TSUOS. Number of permission 237-392 (31). – Pp. 152-156. (in Uzbek)
2. Abdupattakhov, J.M. (2021) Linguistic issues in comments on “Alfiya”. “Alfiya”ga oid sharhlarda tilshunoslik masalalari. Scientific electronic magazine “21st century: issues of science and education”. №3. – Pp.1-9. (in Uzbek) retrieved from www.sharqjurnali.uz
3. Abdupattakhov, J.M. (2024) Composition of diplomatic correspondence (example Arab Republic of Egypt). Diplomatiik yozishmalarning tuzilishidagi xosliklar (Misr Arab Respublikasi misolida)// International scientific-practical conference on the topic of “Foreign language in professional communication” Research BIB / Index Copernicus. 4 (25). – Pp. 200-208. (in Uzbek)
4. Abdupattakhov, J.M. (2024) Phonetic and written system of the Arabic language. Arab tilining fonetik va yozuv tizimi. – Tashkent: TSUOS. – 131 p. (in Uzbek).
5. Blau, J. (1966). A Grammar of Christian Arabic, Based Mainly on South-Palestinian Texts from the First Millennium. Secrétariat du CorpusSCO. – 668 p. (in English)
6. Kees Versteegh. (2014) The Arabic language. Al-Luga al-arabiyya. – Edinburgh: – 230 p. (in Arabic)
7. Khaldun, I. (2004) Muqaddimah. Muqaddimat. – Beirut: Dar al-Fikr. – 220 p. (in Arabic)
8. Houles, C. (2018). Arabic Historical Dialectology: Linguistic and Sociolinguistic Approaches. – Oxford: Oxford University Press. – 352 p. (in English)
9. Owens, J. (2001).The Sociolinguistics of Arabic. – Oxford: Oxford University Press. – 384 p. (in English)